ETNIK VA UMUMBASHARIY MADANIYATNING O‘ZARO BOG‘LIQLIGI VA ZIDDIYATLARINING FALSAFIY TAHLILI

Qurbonoba Marjona

Annotatsiya: *Maqolada etnik va umumbashariy madaniyatning o‘zaro bog‘liqligi, ularning yaqinlashuvi hamda ziddiyatlari falsafiy jihatdan tadqiq etiladi. Tadqiqot o‘zbek tilidagi ochiq ilmiy adabiyotlar va O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining tegishli normalari asosidagi nazariy tahlilga tayangan. Tushunchaviy farqlash, qiyosiy talqin, dialektik va aksiologik yondashuvlar yordamida etnik madaniyatning tarixiy xotira hamda mansublikni ta’minlash vazifasi umumbashariy qadriyatlarning me’yoriy mazmuni bilan qiyoslanadi. Natijada global ommalashuv bilan umumbashariy ahamiyatni aynanlashtirmaslik zarurligi asoslanadi, madaniy tafovutning ziddiyatga aylanish shartlari ajratiladi. Muallif etnik o‘zlik va umumiy insoniy mezonlar munosabatini madaniy davomiylik, inson qadr-qimmati, erkin ishtirok hamda o‘zaro tan olish orqali baholashni taklif etadi. Mazkur mezonlar empirik tasdiqlangan o‘lchov emas, keyingi tadqiqotlar uchun nazariy asosdir.*

Kalit so‘zlar: *etnik madaniyat; umumbashariy madaniyat; milliy o‘zlik; dialektika; madaniy xilma-xillik; aksiologiya; madaniyatlararo muloqot; globallashuv; bag‘rikenglik.*

KIRISH

Etnik madaniyat bilan umumbashariy madaniyat munosabatini faqat “an’anani saqlash yoki yangilikni qabul qilish” tanloviga keltirib bo‘lmaydi. Asosiy falsafiy masala insonning muayyan tarixiy hamjamiyatga mansubligi uning boshqa insonlar bilan umumiy axloqiy va madaniy makonda yashashi bilan qanday uyg‘unlashishidadir.

Til, xotira va urf-odatlar shaxsga o‘zligini anglash imkonini beradi. Ayni paytda, shu shaxs boshqa madaniyat vakilining ham o‘zligini saqlash huquqini tan olishi lozim. Demak, muammo farqlar mavjudligida emas, farqlar qanday talqin qilinishi va ular asosida qanday munosabat o‘rnatilishidadir.

U. Qoraboyev va G‘. Soatov etnomadaniyatni tarixiy shakllanish jarayoni bilan bog‘laydi, an’anaviy xalq madaniyatini esa uning avlodlararo uzatiladigan muhim qismi sifatida izohlaydi [1]. Bu yondashuv etnik madaniyatni faqat marosim yoki tashqi belgilar yig‘indisi sifatida ko‘rishdan saqlaydi.

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 4-moddasida turli millat va elatlar tillari, urf-odatlari va an’analariga hurmat, 53-moddasida ijod erkinligi va madaniyat yutuqlaridan foydalanish, 61-moddasida merosni asrash belgilangan [2]. Mazkur normalar madaniy davomiylik bilan ochiqlikning bir huquqiy makonda ifodalanishini ko‘rsatadi; ular uyg‘unlik amalda to‘liq ta’minlanganini o‘z-o‘zidan isbotlamaydi.

F. Atamuratova ma’naviy merosning milliy davomiylikdagi ahamiyatini yoritadi [3]. N. Lapasov bag‘rikenglikning universal mazmuni turli tillarda o‘ziga xos madaniy ifodaga ega bo‘lishiga e’tibor qaratadi [4]. H. Toshmurodov global madaniyat ta’sirini integratsiya va assimilyatsiya imkoniyatlarining birgalikda mavjudligi orqali

tushuntiradi [5]. J. Yusubov va F. Bozorboyeva madaniyatni qadriyatlar hamda intellektual kamolot bilan bog‘liq holda tahlil qiladi [6]. Ushbu yo‘nalishlar muammoning turli tomonlarini ochadi. Biroq tanlangan manbalarni birgalikda o‘qishda “etnik”, “milliy”, “global” va “umumbashariy” tushunchalarining tahliliy chegaralarini aniqlashtirish zarurati saqlanadi.

Maqolaning maqsadi etnik va umumbashariy madaniyat o‘rtasidagi bog‘liqlikni tushuntirish, ularning ziddiyatlarini yuzaga keltiradigan shartlarni ajratish hamda madaniy munosabatlarni baholash mezonlarini taklif etishdir. Tadqiqot savoli quyidagicha qo‘yiladi: etnik o‘ziga xoslikni saqlash qaysi sharoitlarda umumbashariy madaniy rivojlanishga xizmat qiladi va qaysi sharoitlarda undan begonalashishga aylanadi? Ishning nazariy hissasi madaniy hodisaning tarqalish ko‘lami bilan uning insoniy ahamiyatini farqlash va ziddiyatlarni shu asosda tasniflashdan iborat.

Materiallar va metodlar

Ish nazariy falsafiy tadqiqot sifatida bajarildi. Tahlil korpusiga o‘zbek tilidagi bitta o‘quv qo‘llanma, to‘rtta ilmiy maqola va konferensiya materiali hamda bitta normativ manba kiritildi [1–6]. Manbalar 2026-yil 23-oktabrda ochiq nashriyot, ilmiy jurnal, elektron kutubxona va rasmiy veb-sahifalar orqali tekshirildi.

Qidiruvda “etnik madaniyat”, “milliy va umuminsoniy madaniyat”, “globallashuv va milliy identitet”, “madaniyatlararo muloqot” hamda “tolerantlik” birikmalaridan foydalanildi. Tanlash shartlari mavzuga aloqadorlik, muallif va nashr ma’lumotlarining aniqligi, asosiy matnning ochiqligi hamda tushunchaviy qiyoslash imkoniyatidan iborat bo‘ldi. Faqat bibliografiyada uchragan, lekin bevosita o‘qilmagan asarlar mustaqil dalil sifatida kiritilmadi. Tushunchaviy tahlil etnik va milliy madaniyatni, global tarqalish va umumbashariy ahamiyatni farqlash uchun qo‘llanildi.

Qiyosiy usul manbalardagi meros, o‘zlik, bag‘rikenglik va integratsiya talqinlarini o‘zaro solishtirishga xizmat qildi. Dialektik yondashuv davomiylik va yangilanishning bir-birini taqozo etishini, aksiologik yondashuv esa madaniy amaliyotning inson hayotiga ta’sirini baholashga yo‘naltirildi.

Har bir manbadan muammo talqini, asosiy tushuncha, taklif etilgan yechim va xulosaning qo‘llanish chegarasi ajratildi. Bu tartib sifatli mazmuniy qiyoslash bo‘lib, statistik kontent-tahlil emas. Tadqiqotda intervyu, so‘rov yoki kuzatuv ma’lumotlari yig‘ilmadi. Shuning uchun natijalar aholining qarashlari yoki madaniy o‘zgarishlarning tarqalish darajasini ifodalamaydi.

Keltirilgan vaziyatlar nazariy mulohazani tushuntiradigan tahliliy misollar hisoblanadi. Konstitutsiyaviy normalar falsafiy mezonlarning mahalliy huquqiy ifodasini ko‘rsatish uchun olindi; ularning amalda bajarilishi alohida tekshirilmadi. Manbalar maqsadli tanlangani sababli ish to‘liq tizimli adabiyotlar sharhi sifatida taqdim etilmaydi.

Natijalar

Birinchi natija etnik va umumbashariy madaniyatning bir tasnif darajasidagi ikki alohida hudud emasligini aniqlashtirishdan iborat.

Mazkur tadqiqotda etnik madaniyat tarixiy hamjamiyatning til, xotira, ramzlar va kundalik amaliyotlar orqali davom etadigan ma’no tizimi sifatida qo‘llanadi.

Umumbashariy madaniyat esa turli xalqlar yaratgan hamda insonlararo anglashuv, bilim, ijod va qadr-qimmatni boyitishga xizmat qiladigan yutuqlarning umumiy maydoni sifatida talqin qilinadi. Bu ishchi ta’rif etnik mansublikni insonning o‘zgarmas tabiiy mohiyati deb qabul qilmaydi; u mansublikning tarixiy va ijtimoiy shakllanishini hisobga oladi.

Milliy madaniyat tushunchasi ham etnik madaniyat bilan har doim aynan bir xil emas. Ko‘p millatli jamiyatda umumiy fuqarolik makoni turli etnik hamjamiyatlarning tajribalarini qamrab olishi mumkin. Shuning uchun muayyan etnik guruh belgilarini butun jamiyatning yagona madaniy andozasi deb olish tahliliy xatoga olib keladi. Ushbu farqlash davlat, millat va etnosni bir-biridan uzib qo‘ymaydi; ularning o‘zaro bog‘liqligi bir xil hodisa ekanini anglatmasligini ko‘rsatadi.

Shu asosda madaniy birlik bir xillikdan kengroq tushuncha sifatida ochiladi. Global madaniyat, avvalo, madaniy mahsulot va aloqa shakllarining davlat chegaralaridan tashqarida aylanishiga taalluqli. Umumbashariy ahamiyat esa bunday mahsulotning qanday insoniy imkoniyatni ochishi bilan bog‘liq.

Bir mahsulot keng tarqalib, lekin kamsituvchi mazmunni tashishi mumkin; boshqa bir asar tor doirada tanilib, insoniy iztirob va hamdardlikni chuqur ifodalashi mumkin. Demak, ommaboplik universal axloqiy maqom bermaydi. Mazkur farqlash globallashuv haqidagi bahsni faqat tashqi ta’sirni qabul qilish yoki rad etish darajasidan madaniy mazmunni baholash darajasiga ko‘chiradi.

Ikkinchi natija madaniy o‘zaro boyishni ma’no tarjimasi va ijodiy qayta talqin birligi sifatida tushuntirishdir. Qoraboyev va Soatov xalq madaniyati tarkibida donishmandlik, tarbiya, ijod va turmush amaliyotlarini ajratadi [1]. Muallif talqiniga ko‘ra, aynan shunday amaliyotlar orqali umumiy insoniy ehtiyoj mahalliy shaklda ifodalanadi. Masalan, o‘zaro yordam ehtiyoji turli hamjamiyatlarda o‘ziga xos hamkorlik usullariga ega bo‘lishi mumkin.

Ularning nomlari va marosimiy ifodasi farqlansa-da, boshqaning ehtiyojini tan olish tajribasi qiyoslash uchun umumiy asos yaratadi. Umumiylik mahalliy shakllarni bekor qilishi shart emas.

U muayyan tajribani boshqalarga tushunarli qilib ifodalash, uning mazmunini muhokama qilish va undan ixtiyoriy foydalanish imkonini bildiradi. Aks yo‘nalishdagi ta’sirda esa tashqi madaniy shakl mahalliy til va ehtiyojlarga mos ravishda yangicha mazmun oladi.

Bu jarayon oddiy nusxa ko‘chirishdan farq qiladi: qabul qiluvchi hamjamiyat tayyor namunani iste’mol qilish bilan cheklanmay, uning ma’nosini yaratishda qatnashadi. Shu sababli madaniy yangilanishni baholashda o‘zgarishning o‘zi bilan birga ijodiy ishtirok darajasi ham muhimdir.

Lapasov tolerantlikni universal mazmun va milliy-madaniy ifodaning birligida talqin qiladi [4]. Ushbu kuzatuvdan kelib chiqadigan falsafiy xulosa shuki, bir qadriyatning turli ifodalarga egaligi uning umumiyligini inkor etmaydi. Biroq bunday

umumiylik barcha amaliyotlar teng darajada maqbul degan xulosaga ham olib bormaydi.

O‘zaro hurmatning shakli o‘zgarishi mumkin, lekin hurmat nomidan shaxsning ovozini butunlay rad etish o‘sha qadriyatning ichki mazmuniga zid keladi. Demak, umumiy mezon bilan mahalliy talqin o‘rtasida tekshiriladigan munosabat mavjud.

Uchinchi natija madaniy tafovut va madaniy ziddiyatni farqlashdir. Tafovut turlicha hayot shakllarining mavjudligini bildiradi. Ziddiyat esa muayyan me’yorlar, manfaatlar yoki da’volar bir vaziyatda bir-birining amalga oshishiga to‘sqinlik qilganida yuzaga keladi.

Masalan, turli tillarda so‘zlashishning o‘zi ziddiyat emas; bir til vakilining madaniy ishtiroki muntazam cheklanishi ziddiyatli munosabatni anglatadi. Shunday qilib, ziddiyatning manbai etnik farqning o‘zida emas, uni boshqarish va baholash tartibida ham bo‘lishi mumkin. Tahlilda ajratilgan ziddiyatlar va ularni yumshatish mezonlari 1-jadvalda umumlashtirildi. Jadval manbalardagi tayyor tasnifning ko‘chirmasi emas, maqolaning tushunchaviy tahliliga asoslangan mualliflik tizimlashtirishidir.

1-jadval.

Etnik va umumbashariy madaniyat munosabatidagi ziddiyatlar

Ziddiyat sohasi	Ziddiyat yuzaga keladigan shart	Baholash mezoni
O‘zlik va ochiqlik	Tashqi tajriba o‘zlikdan voz kechish shartiga aylantiriladi	Madaniy davomiylik va ixtiyoriy tanlov
An’ana va shaxs erkinligi	Odat nomidan shaxsning asosli e’tirozi rad etiladi	Qadr-qimmat va fikr bildirish imkoniyati
Universal me’yor va birxillashuv	Bitta madaniy uslub hammaga majburiy etalon qilinadi	Teng huquq va xilma-xil ifoda
Almashinuv va assimilyatsiya	Bir tomon faqat qabul qiluvchi bo‘lib qoladi	O‘zaro tan olish va ijodiy ishtirok
Meros va tijoratlashtirish	Ramzning ko‘rinishi saqlanib, mazmuni uziladi	Mazmuniy davomiylik va jamoa ishtiroki

Jadvaldagi asosiy bog‘lanish shuki, madaniy o‘ziga xoslik ham, umumiy qadriyatga murojaat ham mutlaqlashtirilganida ziddiyat kuchayishi mumkin. Birinchi holatda tashqi tajriba oldindan rad etiladi; ikkinchi holatda esa mahalliy farq rivojlanishga to‘siq deb baholanadi. Taklif etilgan mezonlar har ikki vaziyatda madaniyatning inson uchun qanday imkoniyat yaratishini tekshirishga yo‘naltirilgan.

Muhokama

Atamuratova merosni yosh avlodning ma’naviy tayanchi sifatida ko‘radi va uning milliy chegaralardan chiqib umumiy boylikka aylanishini qayd etadi [3]. Mazkur pozitsiyaning kuchli jihati davomiylikni taraqqiyotning zarur sharti sifatida baholashidadir. Muallifning nazarida, bundan kelib chiqadigan keyingi vazifa merosni faqat himoya qilinadigan obyekt emas, qayta tushuniladigan tajriba sifatida

o‘rganishdir. Tarixiy shaklning saqlanishi bilan uning hozirgi hayotdagi ma’nosini saqlash bir xil vazifa emas. Ba’zan tashqi shakl yangilanib, asosiy insoniy mazmun davom etishi mumkin. Masalan, o‘zaro yordamga oid an’anaviy amaliyotning raqamli aloqa orqali tashkil qilinishi uning ma’nosini muqarrar yo‘qotmaydi. Biroq hamkorlik ixtiyoriyligining yo‘qolishi yoki yordam oluvchining qadr-qimmati e’tiborsiz qolishi davomiylik haqidagi da’voni shubha ostiga qo‘yadi. Bu tahliliy misol an’anani baholashda “qadimiy yoki yangi” juftligi yetarli emasligini ko‘rsatadi. Muhim savol amaliyotning ishtirokchilarga ta’siri, undagi rozilik va o‘zaro mas’uliyatning saqlanishidir. Shaklga sodiqlik mazmunga sodiqlik bilan tekshirilishi lozim.

Toshmurodov global madaniyatning milliy o‘zlikka ta’sirini bir tomonlama baholamaslik zarurligini asoslaydi [5]. Ushbu maqola bu fikrni me’yoriy jihatdan aniqlashtiradi: integratsiya mavjud bo‘lishi uning teng sharoitlarda kechayotganini hali anglatmaydi. Agar bir hamjamiyat o‘z tajribasini umumiy muloqotga kiritish imkoniga ega bo‘lmasa, almashinuv tashqi tomondan ochiq ko‘rinsa ham, mazmunan bir yo‘nalishli bo‘lishi mumkin.

Shu sababli madaniyatlararo munosabatni faqat aloqalar soni bilan emas, kimning tajribasi tan olinishi va kim talqin qilish huquqiga egaligi orqali ham baholash taklif etiladi. Umumbashariy qadriyatlar nomidan bitta turmush uslubini umumiy etalon sifatida ko‘rsatish ham muammolidir. Inson qadr-qimmati, teng muomala va erkin ijod turli kiyinish, so‘zlashish yoki marosim shakllari bilan birga mavjud bo‘lishi mumkin.

Barcha shakllarni bir xil qilish talabi esa mazkur qadriyatlarning o‘zidan kelib chiqmaydi. Ayni paytda madaniy farqni himoya qilish kamsitish yoki zo‘ravonlikni oqlashga asos bo‘la olmaydi. Demak, baholashning predmeti guruhning umumiy “qadri” emas, aniq amaliyot va uning insonlarga ta’siridir. Bu farqlash butun madaniyatni ijobiy yoki salbiy deb hukm qilishdan saqlaydi.

Yusubov va Bozorboyevaning qadriyatlar hamda intellektual madaniyatni bog‘lab tahlil qilishi madaniy merosning fikrlash faoliyatidagi o‘rniga e’tibor qaratadi [6]. Bu yo‘nalishni davom ettirib aytish mumkinki, etnik madaniyatni bilish faqat ramzlarni tanish bilan tugamasligi kerak. Inson ramzning tarixiy ma’nosini tushuntira olsa, unga nisbatan savol qo‘ya olsa va boshqa tajriba bilan qiyoslasa, meros faol tafakkur manbaiga aylanadi. Shunday yondashuvda milliy iftixor o‘zgalarning yutuqlarini inkor etishga ehtiyoj sezmaydi; o‘z qadriyatini anglash o‘zga tajribani tushunish qobiliyati bilan boyiydi.

Muallif madaniy hodisani baholash uchun ketma-ket savollarga asoslangan tartibni taklif etadi. Avvalo, hodisaning qaysi tarixiy ehtiyoj va tajribani ifodalashi aniqlanadi. Keyin uning shaxs qadr-qimmati va erkin ishtirokiga ta’siri ko‘rib chiqiladi. Shundan so‘ng boshqa hamjamiyatning xuddi shunday huquqi tan olinishi tekshiriladi. Oxirida hodisaning yangi talqinlari mahalliy ishtirokchilar tomonidan muhokama qilinishi va o‘zgartirilishi mumkinligi baholanadi. Natija oldindan “hamma yangilik foydali” yoki “har qanday tashqi ta’sir zararli” tarzida belgilanmaydi; hukm aniq mazmun va munosabatga tayangan holda chiqariladi. O‘zbekiston sharoitida ushbu

tartibning huquqiy tayanchi madaniy merosni asrash, ijod erkinligi va tillarga hurmat normalarining birgalikda mavjudligidir [2]. Muallif talqiniga ko‘ra, bu tamoyillarni amaliy muhokamaga ko‘chirishda ta’lim va madaniyat muassasalari faqat tanishtirish bilan cheklanmasligi kerak.

Masalan, bitta mahalliy madaniy amaliyotning mazmunini boshqa xalqdagi o‘xshash tajriba bilan qiyoslash farqni ham, umumiy ehtiyojni ham ko‘rsatadi. Bunday vazifa etnik ustunlikni isbotlashga emas, o‘zaro tushunishning asosini aniqlashga yo‘naltiriladi. Tavsiyaning amaliy samarasi esa maxsus pedagogik tadqiqotda baholanishi lozim. Maqola natijalarining chegarasi manbalar soni va nazariy yondashuv bilan belgilanadi. Tanlangan asarlar barcha o‘zbek falsafiy qarashlarini ifodalamaydi; ulardagi ayrim xulosalar ham empirik kuzatuv emas, mualliflarning nazariy pozitsiyalaridir.

Taklif etilgan mezonlar asosida keyingi tadqiqotda madaniy amaliyotning turli avlod vakillari tomonidan qanday tushunilishi intervyular orqali o‘rganilishi mumkin. Bunda oldindan “qadriyatlar yo‘qolmoqda” degan hukm qabul qilinmasdan, davomiylik, ixtiyoriy ishtirok va o‘zgarish haqidagi turli qarashlar alohida qayd etilishi zarur. Mazkur ish bunday tekshiruv uchun tushunchaviy asos beradi.

Xulosa

Etnik va umumbashariy madaniyatning bog‘liqligi tarixiy o‘ziga xoslik bilan umumiy insoniy ma’noning bir-birini taqozo etishida namoyon bo‘ladi. Etnik madaniyat tajribaga til va xotira orqali aniq shakl beradi; umumbashariy madaniy maydon shu tajribani boshqa insonlar bilan tushunish va muhokama qilish imkonini ochadi. Ularning munosabatini bir tomonning ikkinchisida yo‘qolishi sifatida talqin qilish madaniy rivojlanishning murakkabligini kamaytiradi.

Tadqiqotning asosiy tushunchaviy natijasi global tarqalish bilan umumbashariy ahamiyatning farqlanishidir. Madaniy hodisaning mashhurligi uning insonparvarligini, tarixiyligi esa uning hozirgi har qanday shaklini avtomatik oqlamaydi. Tafovutning ziddiyatga aylanishi ko‘pincha majburlash, tengsiz tan olish, ma’noning uzilishi va muloqot imkoniyatining cheklanishi bilan bog‘liq holda tushuntirilishi mumkin. Shu asosda madaniy davomiylik, inson qadr-qimmati, erkin ishtirok va o‘zaro tan olish mezonlarini birgalikda qo‘llash tavsiya etiladi.

Merosni asrash uning mazmunini anglash va ijodiy davom ettirishni, ochiqlik esa tashqi namunalarni dalilli hamda tanqidiy qabul qilishni talab qiladi. Mazkur yondashuvning nazariy ahamiyati etnik o‘zlik va umumbashariy qadriyatlarni murosasiz qarama-qarshilikdan chiqarib, aniq madaniy amaliyotlarni baholash masalasiga olib kelishidadir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Qoraboyev U., Soatov G‘. O‘zbekiston madaniyati: o‘quv qo‘llanma. Toshkent: Tafakkur bo‘stoni, 2011. 196 b.

2. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. Yangi tahrir. 2023. 4, 53 va 61-moddalar.

3. Atamuratova F. S. Millatni globallashuvning salbiy ta’siridan asrashda ma’naviy merosning o‘rni // Ijtimoiy fanlarda innovatsiya onlayn ilmiy jurnali. 2023. 3-jild, 11-son. B. 85–87.

4. Lapasov N. Sh. Tolerantlik tushunchasi va uning lingvistik mohiyati // O‘zbekistonda xorijiy tillar. 2025. 11-jild, 2-son (61). B. 35–48. DOI: 10.36078/1746085042.

5. Toshmurodov H. E. Global madaniyat va uning milliy identitetga ta’siri // Fanlararo tafakkur respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi. 2026. 2-jild, 9-son. B. 37–42.

6. Yusubov J. K., Bozorboyeva F. B. Abu Nasr Forobiy ilmiy qarashlarining shaxs intellektual madaniyatini rivojlantirishdagi o‘rni // International Scientific Journal of Biruni. 2025. 4-jild, 1-son. B. 24–30.